Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
ΕΣΠΑ 2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Ζωή Γεωργιάδου, «Εισαγωγή»

(για το έργο *Η Θυσία του Αβραάμ*)

Το θρησκευτικό δράμα *Η Θυσία του Αβραάμ* είναι ένα από τα πιο εγκωμιασμένα και αντιπροσωπευτικά έργα του κρητικού θεάτρου. Στην έκδοση του Μέγα (1954), αποτελείται από 1.154 ζευγαρωτά ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους στίχους, ενώ στην πιο πρόσφατη, των Bakker και van Gemert (1996 και 1998), το σύνολο των στίχων ανέρχεται στους 1.144. Στις παλαιότερες βενετικές εκδόσεις η *Θυσία* επιγραφόταν ως «ιστορία ψυχωφελεστάτη ευγαλμένη από την Αγίαν Γραφήν». Λαμβάνοντας υπόψη, όμως, τις έμμεσες οδηγίες που παρεμβάλλονται στο κείμενο για τον ηθοποιό, είναι φανερό ότι το έργο γράφτηκε για το θέατρο (Bakker 1997, 235) και πιθανώς παραστάθηκε στην Κρήτη ή στη Βενετία (Μέγας 1954, 82).

Το πρότυπο και οι πηγές

Η *Θυσία του Αβραάμ* δεν έχει θεατρικούς προδρόμους στον κρητικό και γενικά στον ελληνικό κόσμο – με εξαίρεση δύο θρησκευτικά κείμενα με υποτυπώδη, ωστόσο, θεατρική δομή (Bakker 1997, 223-224). Οι μόνες ελληνικές πηγές που μπορεί να χρησιμοποίησε ο ποιητής ή να εμπνεύστηκε απ’ αυτές είναι θρησκευτικές ομιλίες και θεολογικές πραγματείες, ύμνοι και θρησκευτικά συγγράμματα της εποχής για το θέμα αυτό. Στη Δύση, όμως, βρίσκουμε μια εντελώς διαφορετική εικόνα· εκεί η βιβλική ιστορία της θυσίας του Αβραάμ έγινε υπόθεση για ένα από τα πιο δημοφιλή μυστήρια. Το 1928 ο Ι. Μαυρογορδάτος ανακάλυψε στο Λονδίνο το ιταλικό έργο που στάθηκε πρότυπο της *Θυσίας*, το βιβλικό δράμα *Lo Isach* του τυφλού ποιητή Luigi Grotto (1541-1585), το οποίο εκδόθηκε το 1586, έναν χρόνο μετά τον θάνατο του ποιητή του, και αφού είχε ήδη παρασταθεί δύο φορές (Bakker & van Gemert 1996, 36-39). *Η Θυσία του Αβραάμ* δεν αποτελεί μετάφραση του ιταλικού προτύπου. Ο κρητικός ποιητής ακολούθησε, βέβαια, σε γενικές γραμμές το έργο του Grotto, εισήγαγε όμως πολλές αλλαγές στην πλοκή, στην «εξωτερική» δράση,

τροποποιώντας έτσι και τη δομή του δράματος. Εισήγαγε, ακόμη, πολλές τροποποιήσεις και στην «εσωτερική» δράση, δηλαδή στην ψυχοσύνθεση των προσώπων και την εξέλιξή τους. Από την αρχή τα πρόσωπα της *Θυσίας* είναι διαφορετικά και διαφοροποιούνται κι άλλο, καθώς εξελίσσονται (Bakker & van Gemert 1996, 40-41).

Χρονολόγηση και συγγραφέας

Λαμβάνοντας υπόψη πως το πρότυπό της δημοσιεύτηκε το 1586, υπολογίζεται ότι η *Θυσία* γράφτηκε μεταξύ των ετών 1586 και 1635,[1] με περισσότερες πιθανότητες για τις αρχές του 17ου αιώνα, αφού είναι φυσικό να είχε περάσει κάποιο χρονικό διάστημα, ώσπου ο *Isach* να γίνει πλατύτερα γνωστός και να φτάσει και στην Κρήτη (Τσαντσάνογλου 1975, 12). Σε άμεση συνάρτηση με τη χρονολογία της συγγραφής του έργου, προβάλλει και το δεύτερο περιμάχητο πρόβλημα: ποιος είναι ο ποιητής του. Το όνομά του δεν μας παραδόθηκε από καμία γραπτή πηγή, αλλά πολλοί μελετητές (π.χ. Ξανθουδίδης, Κριαράς, Πολίτης), στηριζόμενοι σε εσωτερικές ενδείξεις –λεξιλογικές, φραστικές και στιχουργικές ομοιότητες ανάμεσα στον *Ερωτόκριτο* και στη *Θυσία*– υποστήριξαν πως δημιουργός και της *Θυσίας* είναι ο Βιτσέντζος Κορνάρος[2] και μάλιστα πως η *Θυσία* γράφτηκε κατά τη νεότητά του και λίγο πριν τον *Ερωτόκριτο*. Πρέπει να σημειώσουμε, πάντως, πως δεν υπάρχει γι’ αυτό βέβαιη μαρτυρία.

Η υπόθεση

Η υπόθεση του έργου προέρχεται από το γνωστό επεισόδιο της Παλαιάς Διαθήκης (*Γένεση*, κεφ. 22). Το δράμα αρχίζει με την εμφάνιση ενός αγγέλου που ξυπνά τον

[1] Η χρονολογία αυτή αναγράφεται ως έτος αντιγραφής στο τέλος του ενός από τα δύο χειρόγραφα που παραδίδουν το κείμενο, τον Νανιανό κώδικα (Βλ. παρακάτω, στην ενότητα «Η διάδοση του έργου»).

[2] Δεν υπάρχει, ωστόσο, συμφωνία για το ποιος από τους διάφορους Βιτσέντζους Κορνάρους που αναφέρονται στα κρατικά αρχεία της Βενετίας είναι ο ποιητής του *Ερωτόκριτου* και, κατ’ επέκταση, της *Θυσίας*, εφόσον ευσταθεί η προτεινόμενη πατρότητα.

Αβραάμ και του αναγγέλλει τη θεϊκή προσταγή να θυσιάσει τον μονάκριβο γιο του. Ο πιστός Αβραάμ, έπειτα από έντονη ψυχική δοκιμασία, αποφασίζει να υπακούσει. Όταν εκμυστηρεύεται στη Σάρρα, που έχει ξυπνήσει και τον ρωτά επίμονα τί συμβαίνει, το φοβερό μαντάτο, αυτή ξεσπά σε γοερό θρήνο και λιποθυμά. Ο Αβραάμ, ύστερα από έναν εκτενή και οδυνηρό μεταξύ τους διάλογο, την πείθει να αποδεχθεί τη θέληση του Θεού και προετοιμάζει τον Ισαάκ για το ταξίδι, με το πρόσχημα ότι θα θυσιάσουν ένα αρνί. Ύστερα από έναν σπαρακτικό αποχαιρετισμό της μάνας, πατέρας και γιος, συνοδευμένοι από δύο υπηρέτες, ξεκινούν για την κορυφή του βουνού, όπου πρόκειται να γίνει η θυσία. Κατά την πορεία οι δούλοι, παρατηρώντας τη θλίψη του αφέντη τους, ζητούν να μάθουν τί τον βασανίζει. Ο Αβραάμ τούς αποκαλύπτει την αλήθεια και φανερώνει, για ακόμη μία φορά, τη σταθερή απόφασή του να εκτελέσει τη διαταγή του Θεού. Όταν φτάνουν στην κορυφή του βουνού, ο Αβραάμ ανακοινώνει στον Ισαάκ τον πραγματικό σκοπό του ταξιδιού τους και ο Ισαάκ προσπαθεί να τον μεταπείσει, αλλά τελικά υποκύπτει. Τη στιγμή που ο Αβραάμ ετοιμάζεται να τελέσει τη θυσία, εμφανίζεται πάλι ο άγγελος και λυτρώνει τον Ισαάκ αντικαθιστώντας τον με ένα αρνί. Το έργο τελειώνει με την επιστροφή πατέρα και γιου στο σπίτι και την προσευχή του Αβραάμ, που υμνεί την παντοδυναμία και ευσπλαχνία του Θεού.

Δομή

Ούτε το χειρόγραφο ούτε οι βενετικές εκδόσεις διαιρούν το έργο σε πράξεις και σκηνές, αντιθέτως η *Θυσία* παραδίδεται ως ενιαίο κείμενο. Λείπουν, επίσης, ο πρόλογος και τα χορικά, ενώ δεν τηρούνται οι νεοκλασικές συμβάσεις της ενότητας του χώρου (η δράση λαμβάνει χώρα όχι μόνο μέσα και έξω από το σπίτι του Αβραάμ, αλλά και πάνω στο βουνό και στους πρόποδές του) και της ενότητας του χρόνου (η δράση καλύπτει τουλάχιστον τρεις μέρες αντί για τις καθιερωμένες 24 ώρες). Ο ποιητής δεν αναφέρεται πουθενά στην εποχή και στον τόπο, όπου εκτυλίσσεται η δράση. Αυτά, άλλωστε, ήταν γνωστά στο κοινό του (Bakker & van Gemert 1996, 66-70).

Ενώ από το έργο, όπως μας παραδίδεται, λείπουν οι σκηνικοί τίτλοι και οι άμεσες σκηνικές οδηγίες, οι μελετητές καταλήγουν στο συμπέρασμα πως υπάρχει σκηνική δράση, η οποία προσδιορίζεται από τον ποιητή με έμμεσες σκηνικές οδηγίες μέσα στον λόγο των προσώπων. *Η Θυσία του Αβραάμ* έχει τρία σημεία κορύφωσης: τη συζήτηση ανάμεσα στον Αβραάμ και τη Σάρρα, την αναμέτρηση του Αβραάμ με τον Σιμπάν και τον Σόφερ και, τελικά, τον αγώνα με τον γιο του. Στη δομή του κειμένου, λοιπόν, γίνεται φανερή η σκιαγραφία πέντε "πράξεων" (Bakker & van Gemert 1996, 65-67). Επίσης, διαβάζοντας προσεκτικά το τελευταίο μέρος του έργου, καταλαβαίνουμε πως η *Θυσία* έχει στην πραγματικότητα επίλογο στον οποίο ο κεντρικός ήρωας του δράματος (Αβραάμ) καλεί όλους, ηθοποιούς και ακροατήριο, να ευχαριστήσουν τον Θεό· ο επίλογος τελειώνει με μια ευχή (Bakker & van Gemert 1996, 70-71).

Παρόλο που ο κρητικός ποιητής ακολουθεί βασικά την πλοκή του Grotto, εισάγει μερικές καινούριες σκηνές, ιδίως στη μέση του δράματος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σκηνή των υπηρετών, η οποία ξαναπλάθεται και παίρνει σχεδόν τις διαστάσεις μιας "πράξης". Με τον τρόπο αυτό, ο κρητικός ποιητής δημιουργεί ένα από τα πιο αποτελεσματικά και σημαντικά επεισόδια του δράματος, τη σύγκρουση του ευλαβούς Αβραάμ με τους εξίσου ευλαβείς, μα ρεαλιστές, υπηρέτες του. Μερικοί ερευνητές επέκριναν τη *Θυσία*, γιατί δεν έχει, κατά τη γνώμη τους, αρκετή δράση. Πρέπει, όμως, να έχουμε υπόψη μας πως, παρόλο που για το δράμα η «εξωτερική» δράση είναι απαραίτητη, η ουσία του βρίσκεται στην «εσωτερική» δράση, δηλαδή μέσα στα πρόσωπα (Bakker & van Gemert 1996, 41-43).

Τα πρόσωπα: Ο Αβραάμ

Ο Αβραάμ, που αποτελεί το κύριο πρόσωπο του έργου, όπως χαρακτηριστικά φαίνεται και στον τίτλο του, από δραματουργική άποψη είναι ένα πρόσωπο περιορισμένων περιθωρίων δράσης. Ο κρητικός ποιητής, όμως, κατόρθωσε να δημιουργήσει έναν ήρωα που διανύει μια εσωτερική πορεία και βρίσκει τελικά, ύστερα από πολύ σκληρό αγώνα, την αυτοκυριαρχία του. Αρχικά, ο Αβραάμ βρίσκει

αποτρόπαιο αυτό που του ζητά ο Κύριος και γι' αυτό δεν υποτάσσεται αμέσως. Δεν αρνείται, βέβαια, στον Δημιουργό το δικαίωμα να διατάζει τα πλάσματά του. Η πρώτη του σκέψη είναι να θυσιαστεί αυτός αντί του παιδιού του, αλλά η προσφορά του μένει χωρίς απάντηση από την πλευρά του Θεού (Μέγας 1954, 88). Ύστερα, όμως, από τις αναμετρήσεις με τη Σάρρα, τους υπηρέτες και τον Ισαάκ, γίνεται ο «πρωταθλητής της πίστεως», που δεν υποτάσσεται απλώς στην εντολή του Κυρίου, δεν είναι ένα άβουλο όργανο στα χέρια του Θεού· έχει αποφασίσει να κάνει τη θυσία με όλη την καρδιά του, ως συνεργάτης Κυρίου. Ο χαρακτήρας του διαγράφεται καθαρά στη σκηνή που διεξάγεται καθ' οδόν μεταξύ αυτού και των δούλων. Ο Σόφερ προβάλλει στον κύριό του τις πλέον σοβαρές αντιρρήσεις κατά της επικείμενης θυσίας. Εντούτοις, ο λόγος του δεν κλονίζει τον Αβραάμ, αλλά φέρνει ακριβώς το αντίθετο αποτέλεσμα, αφού ο νους του φωτίζεται ακόμη περισσότερο και η πίστη του εκδηλώνεται σταθερή. Ο Αβραάμ πλέον δεν είναι μόνο πρόθυμος να εκτελέσει το θέλημα του Θεού, αλλά και αισθάνεται αγαλλίαση και ευχαριστεί τον Θεό που σκέφτηκε από αγάπη να του στείλει αυτή τη δοκιμασία. Καταλαβαίνει ότι αυτό που περιμένει ο Θεός είναι μια "θυσία". Έτσι, ο Αβραάμ, μετά από βαθμιαία εσωτερική εξέλιξη, φτάνει στο ύψιστο σημείο της τελειώσεως (Μέγας 1954, 91-94). Η αληθινή θυσία, λοιπόν, είναι ένα βίωμα του πνεύματος: στο τέλος ο Ισαάκ πραγματικά θυσιάζεται και ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο ο Θεός τον δίνει πίσω στον Αβραάμ. Δεν έχει, λοιπόν, σημασία αν πραγματοποιείται στο τέλος η θυσία ή όχι, αφού την έκανε κιόλας η Σάρρα, ο Ισαάκ και ο ίδιος ο Αβραάμ (Bakker & van Gemert 1996, 50-54).

Η Σάρρα

Όταν αρχίζει να λαμβάνει ενεργό μέρος στο δράμα η Σάρρα, ανοίγεται μια καινούρια διάσταση: μπαίνει στη σκηνή η μητέρα κι έτσι ο Αβραάμ έχει να ξεπεράσει ένα ακόμη εμπόδιο. Στο τέλος, η Σάρρα δεν υποτάσσεται απλώς στο αναπόφευκτο, αλλά παραδίδει το παιδί της και κάνει πράγματι και αυτή τη θυσία (Bakker & van Gemert 1996, 44-45).

Ο Ισαάκ

Στη *Θυσία* ο ρόλος του Ισαάκ είναι ουσιώδης. Το παιδί, που παρουσιάζεται υπάκουο, ικετεύει τον Αβραάμ να του χαρίσει τη ζωή και έτσι γίνεται ακόμα πιο δύσκολο για τον πατέρα να κάνει αυτό που πρέπει. Ο κρητικός ποιητής προσπαθεί να βρει τρόπους να μας απεικονίσει τον Ισαάκ πιο καθαρά και το πετυχαίνει με την προσθήκη τριών καινούριων –σε σύγκριση με το πρότυπο– σκηνών: τη σκηνή του ξυπνήματος, τη σκηνή του ντυσίματος και τη σκηνή της συνάντησής του με τη Σάρρα. Προσθέτοντας αυτές τις σκηνές, ο ποιητής μάς δείχνει πώς θέλει να βλέπουμε τον Ισαάκ: όχι σαν ένα παθητικό χαρακτήρα, σαν ένα άβουλο θύμα, αλλά ως πρόσωπο που παίζει τον δικό του ρόλο, δηλαδή τον ρόλο ενός παιδιού που συμμετέχει στη θυσία ως μέλος της οικογένειας (Bakker & van Gemert 1996, 47-49).

Οι υπηρέτες

Στη *Θυσία* ο ποιητής δίνει στους υπηρέτες (Σιμπάν και Σοφέρ) σημαντικό ρόλο, καθώς αυτοί παρουσιάζονται ως μέλη της οικογένειας που βλέπουν ό,τι συμβαίνει και καταλαβαίνουν τα προσωπικά αισθήματα, που οι άλλοι προσπαθούν να κρύψουν απ' αυτούς. Άλλωστε, το επεισόδιο με τους υπηρέτες και τον Αβραάμ είναι μοναδικό: δεν απαντά σε κανένα από τα άλλα ομόθεμα δράματα (Bakker & van Gemert 1996, 46).

Γλώσσα και στιχουργία

Ο κρητικός ποιητής χρησιμοποιεί τη γλώσσα με τρόπο αβίαστο και ανεπιτήδευτο, με απλότητα, ενάργεια και εκφραστική δύναμη, χαρακτηριστικά που απαντούμε επίσης στα σημαντικότερα μνημεία της κρητικής γλώσσας. Το έργο περιλαμβάνει πλήθος γνωμών, παροιμιών και παροιμιωδών φράσεων, ευχών, μοιρολογιών, διστίχων κλπ., που αποτελούν δείγματα άριστης χρήσης της λαϊκής γλώσσας. Το δράμα είναι δεμένο με την ψυχή του λαού του, του τόπου του και του καιρού του και είναι γραμμένο στο ιδίωμα της ανατολικής Κρήτης και σε άψογο ομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο στίχο.

Η διάδοση του έργου

Το παλαιότερο κείμενο της *Θυσίας* που γνωρίζουμε σήμερα είναι το χειρόγραφο που βρίσκεται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας, στον Νανιανό κώδικα (M) μαζί με άλλα έργα της εποχής, και γράφτηκε στη Ζάκυνθο σε λατινικό αλφάβητο.[3] Παρ' όλα αυτά, ο Εμμανουήλ Κριαράς υποστηρίζει ότι το γνησιότερο, άρα και ιδιωματικότερο, κείμενο της *Θυσίας* παραδίδεται από το συγκεκριμένο χειρόγραφο, το οποίο εν πάση περιπτώσει θεωρείται πιο αξιόπιστος μάρτυρας από τον κώδικα Κολυβά (K) του 18ου αι., που πιθανόν αντιγράφει κάποια παλιότερη έντυπη έκδοση, γι' αυτό και είναι ήσσονος σημασίας. Όπως και να 'χει, *Η Θυσία του Αβραάμ* πρέπει να έγινε γρήγορα δημοφιλέστατη, γιατί αναφέρονται ή και σώζονται πάμπολλες εκδόσεις της από το 1668 κι έπειτα (βλ. Τσαντσάνογλου 1975, 10-11)· ωστόσο, πιθανότατα πρωτοτυπώθηκε το 1696 (Bakker 1997, 225), ενώ η πρώτη σωζόμενη έκδοσή της είναι του 1713 (B) από το βενετικό τυπογραφείο του Antonio Bortoli (Πούχνερ 2007, 883), που, σημειωτέον, την ίδια χρονιά εκτύπωσε και την πρώτη έκδοση του *Ερωτόκριτου*. Ο ποιητής, όταν έγραφε το θρησκευτικό δράμα, μάλλον το προόριζε να παιχτεί (ή να παίζεται) το Μεγάλο Σάββατο. Η θεματική και η συντομία του έργου (και η πιθανή ημέρα παράστασης) συνηγορούν υπέρ ενός μεικτού και ευρύτερου κοινού, του λαού του Μεγάλου Κάστρου (Ηράκλειο). Πολύ αργότερα, όταν αυτός ο μεικτός –λαϊκός και λόγιος– πολιτισμός έφτασε στο τέλος του, το κείμενο έγινε δημοφιλές μόνο ως λαϊκό ανάγνωσμα (Bakker & van Gemert 1996, 74-75).

Στη σύγχρονη εποχή το κείμενο αποκατέστησε κριτικά ο Μέγας (1943 και αναθεωρημένη έκδοση το 1954), ενώ ακολούθησαν χρηστικές εκδόσεις από τον ίδιο τον Μέγα (χ.χ.έ.), τον Τωμαδάκη (1971) και την Τσαντσάνογλου (1971). Η τελευταία κριτική έκδοση εκπονήθηκε από τους διαπρεπείς ολλανδούς κρητολόγους Bakker και

[3] Πρόκειται για τα λεγόμενα *φραγκοχιώτικα* (επειδή αφθονούν στην περιοχή της Χίου) ή *φραγκολεβαντίνικα*, δηλαδή ελληνικά γραμμένα ή τυπωμένα με λατινικά γράμματα. Η συνήθεια αυτή ήταν πολύ διαδεδομένη και σώζονται αρκετά χειρόγραφα δείγματα της δημώδους γραμματείας μας, προερχόμενα από βενετοκρατούμενες/φραγκοκρατούμενες περιοχές.

van Gemert (1996), και την διαδέχτηκε η χρηστική έκδοση των ίδιων δύο χρόνια αργότερα (1998), την ίδια χρονιά που κυκλοφόρησε η μετάφραση του έργου στα ισπανικά, με αναδημοσίευση του ελληνικού κειμένου των Bakker & van Gemert και εισαγωγή, επίσης στα ισπανικά, από τον Manuel González Rincón. Εδώ τα αποσπάσματα ανθολογούνται με βάση την κριτική έκδοση Bakker & van Gemert 1996, που αποτελεί καρπό μιας εικοσάχρονης (και πλέον) συστηματικής μελέτης και επεξεργασίας των (βασικών) μαρτύρων, χειρόγραφων και έντυπων, και περιλαμβάνει ως παράρτημα ολόκληρο το κείμενο του Μαρκιανού χειρογράφου (Ναπιανός κώδικας) σε διπλωματική έκδοση, δηλαδή με όλα τα αρχικά χαρακτηριστικά (π.χ. τονισμό, στίξη, ορθογραφία), φέρνοντας έτσι σε επαφή τον σύγχρονο αναγνώστη με τις αντιγραφικές συνήθειες της εποχής εκείνης (βλ. Bakker & van Gemert 1996, 351-379).

Βιβλιογραφικές αναφορές

Bakker & van Gemert 1996

Wim F. Bakker & Arnold F. van Gemert (επιμ.), *Η Θυσία του Αβραάμ*, κριτική έκδοση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1996.

Bakker 1997

Wim F. Bakker, «Θρησκευτικό δράμα», *Κοινωνία και λογοτεχνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, επιμ. David Holton, μτφρ. Ναταλία Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σ. 223-252.

Μέγας 1954

Γεώργιος Α. Μέγας (επιμ.), *Η Θυσία του Αβραάμ*, κριτική έκδοση, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, Αθήνα 1954.

Πούχνερ 2007

Βάλτερ Πούχνερ, «*Η Θυσία του Αβραάμ*», *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*. Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 882-884.

Τσαντσάνογλου 1975

Ελένη Τσαντσάνογλου (επιμ.), *Βιτσέντζος Κορνάρος Η Θυσία του Αβραάμ* [Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη – Θέατρο, 14], Ερμής, Αθήνα 1975.